

DOI: 10.21005/pif.2016.26.E-1

O ZMIENNOŚCI KRYTERIUM PIĘKNA NA PRZYKŁADZIE WYBRA-NYCH KRAJOBRAZÓW PRZEMYSŁOWYCH I SAKRALNYCH (XVIII–XXI W.)

ABOUT THE CHANGEABILITY OF THE BEAUTY CRITERION USING SELECTED INDUSTRIAL AND SACRAL LANDSCAPES (18TH–21ST CENTURIES)

Katarzyna Łakomy

dr inż. arch.

Katarzyna Hodor

dr inż. arch.

Politechnika Krakowska im. T. Kościuszki
Wydział Architektury
Instytut Architektury Krajobrazu

STRESZCZENIE

Niniejszy artykuł podejmuje zagadnienia dotyczące zmieniających się kryteriów wartościowania krajobrazów w zależności od uwarunkowań, które je kształtowały w kolejnych epokach, od okresu przemysłowego do współczesności. Ma na celu przeanalizowanie przyczyn zachodzących zmian, ich tendencje oraz kierunki w odniesieniu do przestrzeni o charakterze przemysłowym i sakralnym, dominujących na obszarze Górnego Śląska, oraz odnalezienie w tych przemianach specyfiki tożsamości kulturowej regionu.

Słowa kluczowe: krajobraz przemysłowy, krajobraz sakralny, tradycja miejsca, wartość krajobrazu.

ABSTRACT

This article undertakes the issue pertaining to the changing criteria of evaluating landscapes, depending on the conditions they were shaped by in subsequent epochs from the industrial period to the contemporary times. It is aimed at analysing the reasons for the occurring changes, their tendencies and directions with reference to the industrial and sacral space dominating in Upper Silesia and finding the specificity of the region's cultural identity in these changes.

Key words: industrial landscape, landscape values, place tradition, sacred landscape.

1. WSTĘP

Atrakcyjność krajobrazu to pojęcie niejednoznaczne, często jednak będące wyznacznikiem kryterium wartościowania przestrzeni. Samo wartościowanie ma stanowić narzędzie do oceny obiektów architektonicznych, ogrodowych czy krajobrazowych. Wielu naukowców i badaczy tej dziedziny podejmuje prace mające na celu jednoznaczne ustalenie jego kryteriów [13]. W działaniach tych często zwrócona zostaje uwaga na wartości niematerialne obiektu, stanowiące niejednokrotnie ważniejsze dziedzictwo niż namacalna forma. Określanie walorów jest tym trudniejsze, iż stanowi często splot subiektywnych wrażeń oceniającego. Zarówno te, jak i obiektywne odczucia mogą być zmienne, zależne od wielu czynników – uwarunkowań prawnych, ekonomicznych, społecznych, często związanych z tradycją, kulturą, relacjami między człowiekiem a elementem, który ocenia. Przemysł dla regionu Górnego Śląska stanowił główny czynnik miastotwórczy, czynnik rozwoju gospodarczego oraz tworzenia lokalnych tożsamości. Religia z kolei to najważniejszy, po pracy, aspekt życia tamtejszej ludności, odnoszący się do zwyczajów, obrzędów, lokalnej kultury. Dlatego też krajobrazy współtworzone przez grupy obiektów należących do tych sfer stanowią silnie zintegrowaną całość, tworzącą charakterystyczny koloryt regionu.

2. ZAKRES OPRACOWANIA

Zakres tematyczny niniejszego opracowania dotyczy zagadnienia zmienności kryterium piękna w krajobrazach silnie identyfikowalnych oraz emocjonalnie i symbolicznie nacechowanych, którymi są z pewnością przestrzenie sakralne oraz przemysłowe. Niniejszy referat ma na celu przeanalizowanie przyczyn i charakteru przemian w odniesieniu do kryterium ich piękna oraz wartości. Istotne będzie także wyznaczenie czynników, które determinowały atrakcyjność tych przemian w zależności od specyfiki epoki i różnorodnych aspektów, które ją budowały. Zakres czasowy obejmował będzie okres od epoki przemysłowej do współczesności, natomiast terytorialnie Górny Śląsk.

3. KRAJOBRAZ PRZEMYSŁOWY

Głównymi elementami określającymi charakter przestrzeni regionu przemysłowego miast i miasteczek był zakład produkcyjny, osiedle robotnicze, rezydencja właściciela lub dyrektora oraz kościół [10, s. 203]. Obiektami zdecydowanie dominującymi w krajobrazie górnośląskim były zespoły przemysłowe – zazwyczaj huty lub kopalnie. Rozważania natury estetycznej dotyczące odpowiedniej stylistyki, którą powinny posiadać te zespoły, stanowiły jeden z podstawowych tematów dysput teoretyków i praktyków architektury w XVIII–XIX wieku. Główne tendencje polegały na nadawaniu obiektom przemysłowych form naśladujących budownictwo mieszkaniowe, o wystroju klasycznym, barokowym lub neogotyckim (ryc. 1). Próbowano zamaskować industrialny charakter, co było wykonalne przy niewielkiej skali tych budowli. Zarówno przemiany sposobu wytwórczości, jak i nowe materiały oraz tendencje stylistyczne przełomu XIX i XX w. przyniosły rozwiązania bardziej nowoczesne, monumentalne, ukazujące strukturę konstrukcyjną i technologiczną. Pomimo to huta i kopalnia, jako obiekty stanowiące podstawowy człon rozwoju gospodarczego regionu i główne miejsce zatrudnienia jego mieszkańców, musiały być elementami pozytywnie odbieranymi przez społeczeństwo. Założenia te silnie ingerowały w krajobraz, zarówno w środowisko przyrodnicze, jak i pejzaż miast i miasteczek – prowadzenie na ich przedpolach upraw rolniczych stanowiło normalne zjawisko. Jako dominanty krajobrazowe, tworzyły swoiste znaki w regionie, podobnie jak towarzyszące im hałdy. Stanowiły także świadectwo przemian społeczno-gospodarczych – nowej klasy i jej potęgi ekonomicznej. Po przeobrażeniach, które nastąpiły po pierwszej wojnie światowej, nie były już własnością prywatną, lecz państwową, z kolei dla autonomicznego województwa śląskiego stały się głównym gwarantem pozycji i niezależności w stosunku do reszty kraju. W latach po drugiej wojnie omawiany region

stał się zapleczem gospodarczym, a obiekty przemysłowe były nadal elementami silnie kreującym wizerunek regionu. W okresie tym zauważalna była także marginalizacja rodzimej kultury, a stereotypy skojarzeniowe związane z Górnym Śląskiem silnie umacniały przekonanie o niskiej wartości zarówno dziedzictwa kulturowego, jak i jakości środowiska i krajobrazu. W latach 80., wraz z kryzysem gospodarczym, rozpoczął się proces likwidacji wielu zakładów. Opustoszałe obiekty stały się niechcianym, wstydlwym dziedzictwem, również te działające, ze względu na brak środków na ich renowację, pozostawały w złym stanie technicznym, co nadal pogłębiało niechęć do obiektów postindustrialnych. Współcześnie widoczny jest proces przywracania dawnych tradycji – zainteresowania gwarą i obyczajowością regionu, podejmowania działań związanych z ratowaniem przed dewastacją oraz adaptacją na cele współczesne wielu obiektów techniki. Budowle zabytkowe zaczynają pełnić funkcje miejsc kulturotwórczych, nie tylko w skali lokalnej, ale i krajowej (np. siedziba nowego Muzeum Śląskiego, ryc. 2).

Ryc. 1. Neorenesansowy detal szczytu zabudowań KWK Marcel w Radlinie. Źródło: fot. K. Łakomy

Fig. 1. Detail of KWK Marcel building in neorenesance style. Source: photo by K. Łakomy

Ryc. 2. Nowa siedziba Muzeum Śląskiego. Źródło: fot. K. Łakomy

Fig. 2. New headquarters of Silesian Museum. Source: photo by K. Łakomy

Willa miejska stanowi także typowy dla regionu element kultury przemysłowej. Jej rola w krajobrazie kulturowym podlegała przekształceniom. Obiekty w typie willowym powstawały dla przedstawicieli wyższych klas społecznych – tzw. burżuazji przemysłowej. Willa, o niewielkiej skali, wyważonych proporcjach, formach architektonicznych nawiązujących do ogólnoeuropejskich wzorców, otoczona ogrodem, stanowiła synonim władzy i luksusu. Dla właściciela była wyrazem jego pozycji, dla pozostałych mieszkańców elementem nieco niezwykłym (przez odmiennosc od pozostałej struktury zabudowy), z kolei dla władz miejskich często chluba i wizytówką (o czym świadczy częste umieszczanie tych obiektów na widokówkach). Przemiany polityczno-gospodarcze, które nastąpiły po pierwszej wojnie światowej, spowodowały przejście większości willi przez państwo i zmianę ich funkcji. Fakt ten w powiązaniu z dewaluacją słowa „willa” (popularność zyskiwał „dom jednorodzinny” przeznaczony dla przedstawicieli wszystkich klas) oraz niechęć do relikwów obcej kultury (niemieckiej – zarówno w latach 20., jak i po drugiej wojnie światowej) spowodowały, iż wiele willi zniknęło z krajobrazu miejskiego. Ich ginięcie wiązało się nie tylko z planowanymi wyburzeniami i przekształceniami struktury architektonicznej, ale także (przez pełnienie przez nie funkcji wielorodzinnych budynków mieszkalnych czy użytkowych) z wypieraniem ze świadomości społecznej ich wizerunku jako reprezentacyjnego obiektu miejskiego. Współcześnie postępujące zmiany skali miasta, wraz z nieuregulowanymi stosunkami własnościowymi tych obiektów, powodują ciągłe pogarszanie się ich stanu. Wchłonięte przez rozrastającą się zabudowę we wnętrzach miejskich, przestały pełnić swoją krajobrazową funkcję (z wyjątkiem tych w istotnych lokalizacjach lub bardziej okazałych, np. willa Fitznera w Siemianowicach Śląskich, ryc. 3). Podejmowane są także prace przy rewaloryzacji tych obiektów oraz próby ich adaptacji do nowych celów.

Działania te bywają bardziej (np. willa Caro, muzeum wnętrz) lub mniej udane (np. willa Goldsteinów, USC) – gdzie zatracony zostaje charakter i nastrój obiektu.

Ryc. 3. Willa Fitznera, Siemianowice Śl. Źródło: fot. K. Łakomy

Fig. 3. Fitzner Villa in Siemianowice Śl. Source: photo by K. Łakomy

Konieczność zapewnienia mieszkań dla pracujących w przemyśle robotników zdeterminowała pojawienie się w krajobrazie górnośląskim kolejnego typowego elementu – kolonii robotniczych. Powstawały one w powiązaniu z zakładem, w różnorodnych formach i standardach (zagadnienie to analizowały m.in.: I. Nalepa-Orłowska, A. Nowak-Lenartowska czy A. Sulimowska-Ociepka). Początkowy chaos przestrzenny tych osiedli na przełomie XIX i XX w. przekształcił się interesujące rozwiązania urbanistyczne projektowane przez specjalistów (m.in. takich jak G. i E. Zillmann, K. Henrici, B. Taut). Osiedla te stanowiły dumę właścicieli – dyrektorów kopalni, fabryk, ale także były ważnym elementem kultury robotniczej. Szczególnie poważane były te o zabudowaniach w postaci domków w ogrodach (w przeciwieństwie do typowego „familoka” typu koszarowego), które mimo iż dzierżawione, dawały namiastkę intymności, prywatności, możliwość kultywowania tradycji rodzinnych, a przez uprawę warzyw podnosiły dochód rodziny. Formy tych obiektów nawiązywały do zabudowy wiejskiej, co z jednej strony stanowiło kontrast z industrialnym krajobrazem, z drugiej zaś korespondowało z pochodzeniem robotników, którzy zazwyczaj wywodzili się z rodzin rolniczych. Architektura tych obiektów była skromna, aczkolwiek malownicza, co dodatkowo podkreślały otaczające je ogrody. Ich pielęgnacja stanowiła ważny element życia rodzinnego, który mógł przynosić zarówno korzyści, jak i też straty w postaci odebrania takiego terenu. Przestrzeniami, które na stałe wpisały się w krajobraz górnośląski, były także towarzyszące osiedlom ogrody pracownicze – działkowe.

Druga wojna światowa i zmiany ustrojowe zmieniły jednak sytuację zarówno zakładów, jak i osiedli i ich mieszkańców. Nowo powstałe osiedla z tzw. wielkiej płyty, o wyższym standardzie, wydawały się bardziej atrakcyjne dla młodszych mieszkańców, powodując „starzenie się” historycznych osiedli, a na następnym etapie zasiedlanie opuszczonych obiektów rodzinami z marginesu społecznego [4, s. 140–149]. W rezultacie przez współczesnych mieszkańców regionu kojarzone są jako przestrzenie nieciekawe i niebezpieczne, mało wartościowe.

Podejmowane próby rewitalizacji osiedli objętych ochroną konserwatorską przynosi różne efekty. Ożywienie kulturowe z pewnością zachodzi na osiedlu Nikiszowiec w Katowicach (wpisanym w 2011 r. na listę pomników historii), a zainteresowanie lokalną tożsamością

w dawnej kolonii Emmagrube w Radlinie (ryc. 4). Z kolei osiedle Fincus w Rudzie Śl., mimo prób stworzenia z niego „kolonii artystycznej”, nadal stanowi niespójną jednostkę. Przyczyną być może brak czynnika najważniejszego w tego typu układach – zintegrowanej społeczności.

Ryc. 4. Dawne osiedle Emmagrube w Radlinie.
Źródło: fot. K. Łakomy

Fig. 4. Former Emmagrube housing estate, in Radlin. Source: photo by K. Łakomy

4. KRAJOBRAZ SAKRALNY

Okres rewolucji przemysłowej, związany z intensywnym rozwojem budownictwa i urbanistyki, przyniósł nowe rozwiązania nie tylko pod względem formalnym, ale także funkcjonalnym. Nowe dworce, galerie, domy handlowe, obiekty przemysłowe stały się elementami charakterystycznymi i identyfikowalnymi z tą epoką. Wśród różnorodności nowych struktur architektura sakralna straciła swoje dominujące znaczenie. Rozwój osiedli mieszkaniowych determinował jednak konieczność powstawania kościołów – dlatego też ich liczba w XIX w. była znaczna. W latach 1850–1914 wzniesiono ich na Górnym Śląsku około 400 [5, s. 225–253]. Ich ranga i funkcja w ówczesnej przestrzeni była różnorodna [2]. Budynek świątyni dominował w tkance urbanistycznej, często sąsiadując z niższą i skromniejszą zabudową, mimo iż jego lokalizacja była raczej podyktowana uwarunkowaniami własnościowymi i ekonomicznymi. Na omawianym obszarze, w układach osiedli robotniczych, jako element kompozycyjno-funkcjonalnych kościołów występował bardzo rzadko, co często było skutkiem ograniczeń natury ekonomicznej. Jednym z wyjątków jest kościół w Nikiszowcu [12, s. 16]. Stanowił jednak centrum osad i miejscowości o charakterze rolniczym, które niejednokrotnie w krajobrazie konkurowały z zabudowaniami przemysłowymi. W strukturze miejskiej charakteryzowało je cofnięcie w stosunku do pierzei zabudowy, otaczanie terenami zieleni i obiektami towarzyszącymi. Nie były wyraźnymi elementami kompozycji urbanistycznej, z wyjątkiem kilku przypadków, np. kościoła NMP w Katowicach, św. Elżbiety w Królewskiej Hucie, św. Krzyża w Siemianowicach Śl., będących dominantą zamykającą oś ulicy, kościoła św. Pawła w Nowym Bytomiu – dominanty placu (ryc. 5), czy też bazyliki mniejszej pw. św. Antoniego w Rybniku – zlokalizowanej narożnie, u zbiegu dwóch ulic.

Obiekty sakralne stanowiły ważny element przestrzeni społeczno-kulturowej. Analizując ich obecny wystrój, można z całą pewnością wskazać wpływy ogólnoarchitektonicznych tendencji tego okresu, z lokalnymi uwarunkowaniami. Forma tych obiektów często posiada bardzo oryginalne rozwiązania, jednak widoczne są także świątynie o wystroju skromniejszym, uproszczonym. Zależny on był od warunków finansowych parafii lub fundatora. Kryterium piękna przy realizacjach bardziej prestiżowych z pewnością miało

znaczenie, jednak dla ludności robotniczej istotniejsza była skala czy ranga, którą w hierarchii kościelnej pełniły te obiekty (np. sanktuarium w Piekarach Śląskich). Wynika to z charakteru tej grupy społecznej, dla której rodzina, praca i religia stanowiły wartości najważniejsze. Wielokulturowość ówczesnych miast powodowała, iż na niewielkim obszarze, często sąsiadując ze sobą, powstawały zarówno świątynie katolickie, jak i ewangelickie czy żydowskie (np. w Katowicach).

Ryc. 5. Kościół św. Pawła w Nowym Bytomiu. Źródło: fot. K. Łakomy

Fig. 5. St. Paul's Church in Nowy Bytom. Source: photo by K. Łakomy

Na tle zmieniającej się sytuacji społeczno-politycznej na Górnym Śląsku w okresie 20-lecia międzywojennego ciekawe zjawisko stanowiła twórczość architektoniczna na terenie Katowic oraz wyraźnie wyodrębnione dwa kierunki w sztuce sakralnej. Pierwszy zakładał manifestacyjne nawiązanie do tradycji budowlanej o rodowodzie polskim, w szczególności do klasycyzmu, a w sztuce sakralnej do baroku (kościół: pw. św. Anny, pw. Józefa Robotnika, katedralny pw. Chrystusa Króla). Drugi prąd stanowił konstruktywizm o rodowodzie awangardowym (kościół: pw. Opatrzności Bożej na Zawodziu, kościół garnizonowy pw. św. Kazimierza, kościół pw. Serca Pana Jezusa w Murckach). Cechami wspólnymi tych kierunków jest przeciwstawienie się architekturze o charakterze niemieckim oraz widoczne powiązanie budownictwa z teściami symbolicznymi, narodowościowymi.

W przeciwieństwie do wcześniejszej epoki obiekty sakralne wkomponowane zostały tkankę zabudowy, stanowiły też istotny element kompozycji przestrzeni miejskiej – dominantę, akcent czy zamknięcie widokowe.

Wspomniane już przemiany po drugiej wojnie światowej przyczyniły się do gwałtownego rozwoju przestrzennego, przeobrażeń historycznych centrów – wytworzenia nowych przestrzeni architektoniczno-urbanistycznych, których skala oraz kształt architektoniczny były obce w krajobrazie miasta. Towarzyszyły temu także kolejne przemiany społeczno-gospodarcze. Stworzenie z Górnego Śląska monokulturowego zaplecza surowcowego kraju doprowadziło do jego zacofania gospodarczego, zdeformowania struktury zatrudnienia, marginalizacji i dezintegracji rodzimej kultury. Sytuacja ta wpłynęła także na budownictwo sakralne, przedstawiające dość zróżnicowaną stylistykę, która nawiązuje zarówno do wzorców architektury modernistycznej, jak i form budownictwa regionalnego, zarazem próbując poszukiwać nowych rozwiązań stylistycznych i formalnych. Obiekty te „wchłonięte” zostały również przez tkankę zabudowy mieszkalno-usługowej, nie stanowiąc wyraźnego akcentu w strukturze przestrzennej miasta.

5. KRYTERIUM WARTOŚCIOWANIA

Niniejsze rozważania pozwalają wysnuć wniosek, iż wartość obiektu wynikająca z jego piękna czy funkcji (w więc aspektów najprostszych w ocenie dla każdego użytkownika)

bywała zmienna w zależności od epoki czy też okresu związanego z przemianami danego terytorium. Przemiany te mogą być różnorodne i wynikać z ogólnoświatowych lub lokalnych przeobrażeń dziejowych. Analizując współcześnie wartości krajobrazów sakralnych i przemysłowych, można dodać więc kolejną wartość niematerialną – zmienność kryterium ich pojmowania i postrzegania. Z drugiej strony krajobrazy te, stanowiące świadectwo charakteru przemian kolejnych omawianych epok, dają nam szerszą wiedzę o aspektach związanych z życiem społecznym, gospodarczym, o urbanistyce i architekturze. Próbując więc współcześnie ustalić walory krajobrazu, należy przeanalizować jego wartości dla dawnych użytkowników, co może wzbogacić jego historyczną wartość.

6. PODSUMOWANIE

Wartość obiektu oraz jego atrakcyjność w krajobrazie kulturowym nie są związane głównie z aspektami jego wartości materialnej – w szczególności architektonicznej. Dotyczy ona raczej aspektów funkcji, przydatności oraz społecznego zapotrzebowania. Zaspokajanie konkretnych potrzeb, a więc użytkowania takiej przestrzeni powoduje „oswojenie jej” przez użytkownika, spostrzeganie jako własnej, poznanej i przez to wyjątkowej. Wydaje się więc, że o wymiernej wartości obiektu może świadczyć jego ranga dla danej społeczności. W krajobrazie przemysłowym i sakralnym rola obiektu w kreowaniu przestrzeni o różnej skali (dla sylwety miasta, charakteru dzielnicy, widoku ulicy) może być także odmienna, zależna od jego identyfikowalności przez społeczeństwo.

Opisane powyżej przemiany doświadczania elementów przestrzeni, a przez to zmiany jej wartościowania mogą stać się prostym przykładem współczesnych działań zmierzających do rewaloryzacji, rekultywacji obiektów, wnętrz, krajobrazów. System wartościowania oparty na szerokiej wiedzy na temat obiektu, poparty elementami kreowania nowych tożsamości, utożsamiania się mieszkańców z przestrzenią, pozwoli nadać „niechcianym” miejscom nową tożsamość. Być może opisane przemiany w postrzeganiu obiektów czy krajobrazów oraz skutki z nimi związane stanowią największą ich wartość...

ABOUT THE CHANGEABILITY OF THE BEAUTY CRITERION USING SELECTED INDUSTRIAL AND SACRAL LANDSCAPES (18TH - 21ST CENTURIES)

1. INTRODUCTION

The attractiveness of landscape is an unequivocal notion, which, however, often determines the criterion of space valuation. The valuation itself is to constitute a tool for the assessment of architectural, garden and landscape objects. Numerous scientists and researchers make efforts to define its criteria in this area [13]. In these actions, attention is also paid to non-material values of the object, which often constitute more important heritage than the tangible form. The fact that these values are often a bundle of subjective impressions of the assessing person makes it even more difficult to define these values. Both these and objective impressions may be changeable, depending on many factors, legal, economic and social conditions, often connected with the tradition, culture, relations between the person and the element they are assessing. Industry was the main factor in the city formation, economic development and creation of local identities in Upper Silesia. Religion, on the other hand, is the most important aspect of life of the region's inhabitants, after work, which refers to customs, rituals and local culture. Therefore, land-

scapes co-created by groups of objects belonging to these areas are a strongly integrated whole, making up the characteristic colours of the region.

2. SCOPE OF THE STUDY

The thematic scope of this study includes the issues of the variability of the beauty criterion in highly identifiable landscapes with emotional and symbolic characteristics, to which sacral and industrial spaces certainly belong. This study is aimed at analysing the reasons and nature of changes as regards the criterion of their beauty and value. It will also be important to define factors, which determine their attractiveness, depending on the specificity of the epoch and various aspects, which contributed to its specificity. The time frame will include the period from the industrial era until the present and the territory is Upper Silesia.

3. INDUSTRIAL LANDSCAPE

The main elements defining the character of the space of industrial region of cities and town included the manufacturing plant, workers' housing estate, the owner's or director's residence and the church [10, p. 203]. The industrial complex – usually steelworks or a mine – definitely dominated the Upper Silesian landscape. Aesthetic considerations pertaining to the appropriate style, which they should have, were one of the basic topics of architectural theoreticians and practitioners in the 18th and 19th century. The main tendencies involved giving industrial objects forms imitating residential buildings and Classicist, Baroque or neo-Gothic interior decoration (Fig. 1). Attempts were made to conceal the industrial character of these buildings, which was feasible for smaller facilities. Both changes in the manufacturing methods and new materials and style tendencies at the turn of the 19th and 20th centuries brought more modern monumental solutions showing the constructional and technological structure. Despite this fact, steelworks and mines, constituting the basic element of the region's economic development and main place for the employment of its inhabitants, had to be elements, which were positively received by society. These assumptions had a strong impact on the landscape, both the natural environment and the landscape of cities and towns – agricultural cultivations on their outskirts – were a normal phenomenon. As landscape dominants, they created specific signs in the region, just like the accompanying spoil heaps. They were also evidence of social and economic changes – a new class and its economic power. After transformations which occurred after World War I, they ceased to be privately owned and became state property and for the Silesian province, they guaranteed its position and independence as compared to the rest of the country. In the years after World War II, the region under discussion became the economic base and industrial facilities were still elements strongly creating the region's image. In this period, marginalisation of the native culture was also observed and associative stereotypes connected with Upper Silesia strengthened the conviction of a low value of both cultural heritage and the quality of the environment and landscape. In the 1980s, together with the economic crisis, the process of liquidation of many plants began. Disused facilities became unwanted and shameful heritage, also the operating ones, which due to the lack of funds for their renovation remained in a poor technical condition, which increased the animosity towards post-industrial facilities. At present, the process of restoring old traditions can be observed - interest in the region's dialect and customs, taking actions connected with saving from devastation and adaptation of many technical facilities for contemporary purposes. Historical facilities begin to fulfil the function of culture-forming places, not only locally but also nationally (e.g. the new building of the Silesian Museum, Fig. 2).

An urban villa also constitutes an element of the industrial culture, which is typical of the region. Its role in the industrial landscape was also transformed. Villa-type buildings were built for representatives of upper social classes – the so-called industrial bourgeoisie.

Villas with balanced proportions, architectural forms referring to pan-European models surrounded with a garden were the synonym of power and luxury. They emphasised the owner's position and, for other inhabitants, were a slightly unusual element (because they differed so much from other developments), and they were also the pride of city authorities (which is confirmed by the fact that their photographs were often found on postcards). Political and economic transformations, which occurred after World War I, resulted in the majority of them being taken over by the state and their function changed. This fact is connected with the devaluation of the word "villa" (the term "single-family house" intended for representatives of all classes gained popularity) and unwillingness to relics of a foreign culture (German culture – both in the 1920s and after World War II) resulted in the disappearance of numerous villas from the urban landscape. Their disappearance was connected both with planned demolition and transformations of the architectural structure and also (as they fulfilled the function of multi-family residential or utility buildings) the removal of their image as a representative urban facility from social awareness. Progressing changes in the city scale can be seen at present, which, together with the unregulated ownership status of these buildings, result in continuous deterioration of their condition. Absorbed by growing developments in cities, they ceased to fulfil its landscape function (except for those at important locations or larger ones, e.g. Fitzner's villa in Siemianowice Śląskie, Fig. 3). Work at regenerating such facilities is also undertaken and attempts are made to adapt them for new purposes. These actions are more (e.g. the Caro villa - interior museum) or less successful (e.g. Goldstein's villa – Registry Office) – where the nature of the facility, its climate and its identity is lost.

The necessity of providing flats to industrial workers determined the appearance of another typical element in the Upper Silesian landscape – workers' housing estates. They were created together with the manufacturing plant in various forms and standards. The initial spatial chaos which they represented was transformed into interesting urban solutions planned by specialists (including G & E. Zillmann, K. Henrici, B. Taut) at the turn of the 19th and 20th centuries. These housing estates were the pride of their owners – directors of mines, factories and they were also an important element of workers' culture. The ones in the form of houses in gardens (as opposed to a typical barrack-type developments) were particularly respected, which, despite being rented, gave some intimacy, privacy, the possibility of cultivating family traditions, and growing vegetables increased the family's income. The forms of these facilities were inspired by rural developments, which contrasted with the industrial landscape, on the one hand, and, on the other hand, were consistent with the roots of the workers, who usually came from the country. Their architecture was modest, albeit picturesque, which was additionally emphasised by the surrounding gardens. Tending the garden was an important element of the family life, which could bring both benefits and negative consequences – an allotment could be taken away if it was not taken care of properly. Spaces, which became a permanent element of the Upper Silesian landscape, were also workers' allotments situated near housing estates.

World War II and political system transformations changed both the situation of manufacturing plants, housing estates and their residents. New precast concrete housing estates offering higher standards were built and they seemed more attractive for younger residents, which resulted in historical housing estates "growing old" and, next, deserted flats were settled by socially marginalised families [4, pp. 140–149]. As a result, the regions contemporary inhabitants consider them to be uninteresting and dangerous places of low value.

Attempts made at revitalising housing estates under the conservator's protection bring various results. Cultural revival certainly occurs at the Nikiszowiec housing estate in Katowice (entered in the Historic Monument List in 2011), and the interest in the local identity in the former Emmmagrube estate in Radlin (Fig. 4). The Finicus estate in Ruda Śląska, despite attempts at making it an "artistic colony", is still an incoherent entity.

The reason for this can be the lack of the most important factor in these systems – no integrated community.

4. SACRAL LANDSCAPE

The period of industrial revolution connected with an intense development of the construction industry and town planning brought not only formal new solutions, but also functional ones. New railway stations, shopping arcades, department stores, industrial facilities became characteristic elements identified with this epoch. Among the diversity of new structures, sacral architecture has lost its leading importance. The development of residential estates determined the necessity of building churches, hence the large numbers of churches being built in the 19th century [5, pp. 225–253]. Their rank and function at that time were diverse [2]. The church building dominated the urban tissue as it was often surrounded by lower and more modest developments, despite the fact that its location was usually conditioned by ownership and economic factors. In Upper Silesia, churches occurred very rarely as elements of functional and composition importance, which often resulted from economic limitations [12, p. 16]. The church was, however, the centre of rural settlements and towns which often competed with industrial developments in the landscape. In the urban structure, they were characterised by their location behind the frontage line and by being surrounded by green areas and accompanying structures. They did not constitute distinct elements of the urban composition, except for Our Lady's Church in Katowice, St. Elizabeth's Church in Królewska Huta, which dominated the landscape by closing the street axis or the square (Nowy Bytom – St Paul's Church, Fig. 5).

Sacral objects constituted an important element of the social and cultural space. An analysis of their current decoration reveals influences of general architectural tendencies of this period with local conditions. The form of these structures often has very original solutions; however, there are also structures with more modest, simplified decoration. It depended on the financial situation of the parish or founder. The beauty criterion was probably of some importance; however, for the worker population, the scale or rank a given church fulfilled was certainly more important (e.g. the shrine in Piekary Śląskie). This results from the character of this social group, for which the family, work and religion were the most important values. As a result of the multiculturalism of the towns of that time, Catholic, Evangelist and Jewish shrines were often built next to each other (e.g. in Katowice).

Against the background of the changing social and political situation in Upper Silesia during the interwar period, the architectural creativity in Katowice constituted an interesting phenomenon as well as two distinct directions in the sacral art. The first assumed ostentatious reference to the Polish construction tradition, in particular to Classicism and to Baroque in the sacral art (St. Anna's Church, Joseph the Worker's Church, Christ the King's Cathedral Church). Constructivism of avant-garde origin constituted the other current (churches: the Divine Providence Church in Zawodzie, St. Casimir's garrison church, the Jesus Heart Church in Murcki). Shared features of these directions include the opposition to German architecture and clear connections of the developments with symbolic and national content.

As opposed to the previous epoch, sacral objects were integrated in the tissue of the existing developments and they also constituted an important element of the urban space composition – a dominant, accent or a picturesque closure.

Transformations after World War II, which were mentioned above, contributed to dynamic spatial development, transformation of historical centres – creation of new urban and architectural spaces whose scale and architectural shape were foreign to the city's landscape. They were accompanied by social and economic transformation. Upper Silesia became the country's monocultural base of raw materials, which led to its economic

backwardness, deformation of the employment structure, marginalisation and disintegration of the native culture. This situation also influenced sacral structures, which presented quite diverse styles referring to both modernist architecture patterns and form of regional construction styles, trying to find new stylistic and formal solutions at the same time. These structures were also “absorbed” by the residential and services development without constituting a distinct accent in the town's spatial structure.

5. VALUATION CRITERION

These considerations allow for concluding that the value of a structure resulting from its beauty or function (i.e. the simplest aspects in each user's assessment) varies depending on the epoch or period connected with the transformations of a given area. Such transformations can be diverse and can result from global or local historical transformations. A contemporary analysis of the value of sacral and industrial landscapes allows for adding another intangible value – the variability of the criterion of their understanding and perception. On the other hand, these landscapes, which constitute the evidence of the character of transformations of each of the epochs under discussion, provide us with broader knowledge on aspects connected with social and economic life, town planning and architecture. Thus, an attempt at determining landscape values should involve an analysis of its value for former users, which may contribute to its historical value.

6. CONCLUSIONS

The value of a structure and its attractiveness in a cultural landscape is not mostly connected with aspects of its material value – in particular architectural value. It applies more to the aspects of functions, usability and social demand. The satisfaction of specific needs, i.e. the use of such a space results in “domesticating” it by the user, perceiving it as one's own, well-known and thus exceptional. It seems that the measurable value of a structure can be confirmed by its importance for a given community. In an industrial and sacral structure, its function in the creation of space with a various scale (for the city's skyline, the character of a district, the street view) can also be different, depending on its identifiability by society.

Changes in experiencing elements of the space as described above, and changes in their evaluation, may become a simple example of contemporary actions aimed at their regeneration, redevelopment of structures, interiors, landscapes. The valuation system, based on broad knowledge of the structure, supported by elements of creating new identities, the residents' identification with the space will allow to give a new identity to “unwanted” places. Perhaps, changes in the perception of structures or landscapes described above and the related consequences are their greatest value...

BIBLIOGRAFIA

- [1] *Architektura przemysłowa i zabytki techniki na Śląsku w dobie restrukturyzacji*, red. G. Bożek, Katowice, Centrum Dziedzictwa Kulturowego Górnego Śląska 2000, ISBN 83-85871-19-5.
- [2] Głazek D., *Domus Celebrima. Architektura sakralna (katolicka) przemysłowej części górnego Śląska 1870-1914*, Katowice, Akademia Sztuk Pięknych w Katowicach, Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach 2003, ISBN: 83-918475-1-9.
- [3] Głazek D., *Waloryzacja kolonii robotniczych i urzędniczych na obszarze województwa katowickiego, do roku 1939 r.*, Katowice, Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego w Katowicach 1996 (maszynopis).
- [4] Gnieciak M., *Mieszkania robotnicze na terenie Górnego Śląska – przyszłość i terażniejszość*, w: *Studia etnograficzne i antropologiczne*, t. 10, *Problemy społeczne i kulturowe współczesnego miasta*, Katowice, Wydaw. Uniwersytetu Śląskiego 2010, s. 140–149.

- [5] Kozina I., Architektura sakralna. Neogotycki uniformizm i nowe doświadczenia przestrzenne, w: *Sztuka Górnego Śląska*, Katowice, Muzeum Śląskie 2004, s. 225–253.
- [6] Kozina I., *Chaos i uporządkowanie. Dylematy architektoniczne na przemysłowym Górnym Śląsku w latach 1763 – 1955*, Katowice, Wydaw. Uniwersytetu Śląskiego 2005, ISBN 83-226-1470-5.
- [7] Łakomy K., Wille niemieckich przemysłowców z drugiej połowy XIX wieku na tle zmieniającej się panoramy kulturowej i przestrzennej miasta Katowice, w: *Odnowa krajobrazu miejskiego. Tożsamości miejska w dobie globalizacji*, Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej ULAR2, Gliwice, Wydział Architektury Politechniki Śląskiej 2006, s. 301–308.
- [8] Sulimowska-Ociepka A., *Osiedla patronackie Górnego Śląska. Studium miejsca oraz znaczenie kultury przemysłowej w przestrzeni zurbanizowanej*, praca doktorska, Gliwice 2004.
- [9] *Sturm H., Fabrikarchitektur. Villa. Arbeitsiedlung*, München, Heinz Moos Verlag 1977, ISBN 3787900977.
- [10] Szczypka-Gwiazda B., Urbanistyka i architektura drugiej połowy XIX wieku i początku XX stulecia, w: *Sztuka Górnego Śląska*, red. E. Chojecka, Katowice, Muzeum Śląskie 2000, ISBN 978-83-60353-73-8.
- [11] *Sztuka Górnego Śląska*, red. E. Chojecka, Katowice, Muzeum Śląskie 2004, ISBN 978-83-60353-73-8.
- [12] Teofiliska J., *Katowice, Nikiszowiec, miejsce, ludzie, historia*, Katowice, Muzeum Historii Katowic 2007, ISBN 978-83-87727-68-0
- [13] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, red. B. Szmygin, Lublin, ICOMOS 2012, ISBN 978-83-63569-08-2.

O AUTORZE

Katarzyna Łakomy, adiunkt naukowo-dydaktyczny w Zakładzie Sztuki Ogrodowej i Terenów Zielonych Instytutu Architektury Krajobrazu Politechniki Krakowskiej. Zainteresowania naukowo-badawcze: sztuka ogrodowa, krajobrazy przemysłowe, kultury willowa, tożsamość miejsca.

Katarzyna Hodor, adiunkt w Zakładzie Sztuki Ogrodowej i Terenów Zielonych w Instytucie Architektury Krajobrazu na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej. Zakres prowadzonych badań obejmuje tematykę związaną ze sztuką ogrodową, rezydencjami pałacowo-ogrodowymi, obiektami klasztorowymi i rewitalizacjami wsi. Jest współredaktorem serii książek z zakresu sztuki ogrodowej i dendrologii historycznej, członkiem Rady Naukowej rocznicowej krakowskiej konferencji o tej samej tematyce.

AUTHOR'S NOTE

Katarzyna Łakomy, Ph.D. Arch, assistant professor in Department of Garden Art and Green Areas, Institute of Landscape Architecture, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology. Scientific and research interest: garden art, industrial landscape, villa culture, place identity.

Contact: klakomy@pk.edu.pl

Katarzyna Hodor, Ph.D. architect assistant professor in the Department of Garden Art and Greenery in the Institute of Landscape Architecture at the Faculty of Architecture at the Cracow University of Technology. The scope of the research includes topics related to garden art, palace and garden residences, monastery objects and village revitalization. She is a co-editor of a series of books on the art of gardening and historical dendrology, a member of the Academic Council of Cracow annual conference on the same subject.

Contact: khodor@pk.edu.pl